

Васильєв В. Ю.

Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938 рр.)

Одним з актуальних напрямків дослідження політичних репресій радянської доби в Україні залишається вивчення «великого терору». Після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.) в українській радянській історіографії з'явилась низка біографічних праць стосовно партійно-державних діячів, яких необґрунтовано звинуватили у злочинах й фізично знищили в 1937–1938 рр.

На шпальтах «Українського історичного журналу», журналу «Комуніст України», інших засобів масової інформації почали друкуватися матеріали щодо політично реабілітованих на той час керівників радянської України. У відповідності до постанов та закритих листів ЦК КПРС, історики в УРСР поклали відповідальність за масові репресії персонально на Й. Сталіна. Частина дослідників, яких підтримували окремі керівники ЦК Компартії України, виступали не тільки за політичну, але й історичну реабілітацію колишніх репресованих працівників управлінських структур республіки. Інші, — заявляли, що такий перегляд історичних подій призведе до посилення «буржуазно-націоналістичних перекручень» в історії радянської України¹. Дискусії не вийшли за межі офіційних партійних настанов, звужуючи науковий аналіз проблематики масових політичних репресій до свавільних та злочинних дій Сталіна. З другої половини 1960-х рр. дискусії з цих питань припинились внаслідок курсу керівництва КПРС на історичну реабілітацію Сталіна.

Нова хвиля зацікавленості вчених України жахливими подіями 1937–1938 рр. припала на кінець 1980-х — початок

¹ Гострі наукові дискусії на межі з політичними звинуваченнями кінця 1950-х — першої половини 1960-х рр. були пов'язані, зокрема, з написанням та обговоренням різних видань «Нарисів історії Комуністичної партії України». Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (*дали* — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 31. — Спр. 1220, 1243, 1480, 1950, 2410.

1990-х рр. Крах комуністичного режиму, розпад СРСР, розкриття для дослідників нових корпусів архівних документів створили умови для формування широкої фактологічної бази наукових досліджень. Одночасно відбувалось теоретичне осмислення «сталінізму» та «сталінщини». В українській історіографії набув поширення термін «великий терор» 1937–1938 рр., уведений до наукового обігу відомим англійським дослідником Р. Конквестом².

Протягом 1990-х рр. праці С. Кульчицького, Ю. Шаповала, С. Білоконя, В. Нікольського та багатьох інших вчених дозволили суттєво поглибити розуміння причин та механізмів масових політичних репресій, управління державним терором в Україні в ХХ ст.³ Певним підсумком величезної теоретико-аналітичної роботи українських істориків стала колективна монографія «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси»⁴.

Проте нині існує значна кількість наукових проблем у осмисленні феномену «великого терору», які потребують подальших досліджень та дискусій. Зокрема, ще не знайшло належного висвітлення питання про особливості репресій в управлінських структурах УРСР. Запропонувати певні авторські спостереження та висновки є метою даної розвідки.

Після захоплення більшовиками влади в Україні репресії у різних ланках радянського партійно-державного апарату здійснювались на регулярній основі. Вони, як і більш масштабні

² *Conquest R.* The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties. – London, 1968.

³ *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. – К., 1990; *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х рр.: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996; *Його ж.* Україна між двома війнами. 1921–1939. – К., 1999; *Білокін С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999; *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003.

⁴ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002.

акції терору проти широких верств суспільства, були засобом зміцнення нового режиму та здійснення форсованої модернізації. З кінця 1920-х рр. репресії стали важливим методом запуску механізму «великого стрибку» — форсованої індустріалізації та колективізації селянських господарств. У промисловості, починаючи з «шахтинської справи» та «справи промпартії», репресії використовувались як управлінські технології в умовах максимального послаблення економічних стимулів виробництва, низького рівня професійної кваліфікації та трудової дисципліни.

На селі за допомогою примусу та терору провадили сільсько-господарські кампанії — від сівби до жнив й здавання продукції державі. Насильством та терором створювали колгоспи. Його спрямовували не тільки проти селян, а й багатьох чиновників та спеціалістів.

Крім того, репресії проти чиновників різного рівня були засобом соціального маніпулювання, спрямування масового незадоволення, що зростало у суспільстві, проти «бюрократів» та «шкідників». У сталінській системі управління⁵ чиновники несли відповідальність не тільки за власні зловживання та помилки, а й чисельні кризи, що провокувалися політикою вищого керівництва СРСР. Типовий приклад — ситуація у країні з насильницькою колективізацією початку 1930 р. Після потужних антиколективізаційних селянських заворушень з'явилась стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів» від 2 березня 1930 р.⁶ Керівник ВКП(б) звинуватив місцевих управлінців у «перекрученнях» першої хвилі насильницької колективізації в країні. Достеменно відомо, що так звані «перекручення» ініціювалися самим Сталіним та його оточенням. Але після офіційного виступу Сталіна позбавили посад тисячі управлінців, які попали під слідство за порушення радянських законів.

⁵ Вчені з різних країн світ заявляють, що після смерті В. Леніна тільки Сталін мав чітке уявлення про те, яким чином має бути побудована радянська система влади та управління. Див.: *Хлевнюк О.В.* Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. М., 1996; *Грегори П.* Политическая экономия сталинизма. М., 2006.

⁶ Правда. — 1930. — 2 березня.

Інший приклад, — криза у стосунках керівництва СРСР та УСРР, що розпочалась у 1932 р. Під час величезної гуманітарної катастрофи — голодомору 1932–1933 рр. в Україні, Сталін бажав змінити вищих політичних керівників республіки, «вичистити» з Компартії України «петлюрівців» та «підсудчиків»⁷, наполягав на перетворенні України у «зразкову радянську республіку». Політичні перевірки, чистки, репресії охопили усі соціальні верстви українського суспільства, зокрема представників різних управлінських структур⁸. За справедливим зауваженням українських істориків у 1932–1933 рр. Україна перетворилася на полігон сталінських репресій⁹.

До певної міри репресії та чистки радянської міжвоєнної доби в Україні були пов'язані із загостренням міжнародної ситуації й загрозою нової війни, підготовка до якої стала одним з пріоритетів політики Сталіна. Загроза війни (форсоване переозброєння Німеччини, конфлікти та війни на Далекому Сході, демілітаризація Рейнської області, війна в Іспанії), за думкою Сталіна та його соратників, вимагала зміцнення дисципліни в управлінських структурах, подолання духу незгоди, іноді інакомислення (з приводу політичного курсу керівництва), ліквідації потенційної «п'ятої колони». Нова світова війна, що наближалася, вимагала «великої чистки» радянської бюрократії.

Ця чистка розпочалась з колишніх опозиціонерів в партії, яких протягом першої половини 1930-х рр. періодично репресували. У 1936 р. Сталін вів підготовку до тотального винищення колишніх компартійних опозиціонерів. Співробітники НКВС СРСР на чолі з М. Єжовим, якого Сталін командировав у нарко-

⁷ Сталінські сленги мали серйозний політичний підтекст: незгодних з політикою вищого політичного керівництва країни чиновників звинувачували у шпигунстві та контрреволюції, що давало привід для застосування проти них репресій.

⁸ Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 гг. — К., 2001.

⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 254–267; Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи і події в контексті важкої історії. — К., 2001. — С. 19–53.

мат у якості свого уповноваженого, фабрикували матеріали про існування у країні широких мереж терористичних організацій опозиції, об'єднаних в «троцькістсько-зінов'євський блок». На основі свідчень, «вибитих» у арештованих опозиціонерів, організували відкритий судовий процес у справі так званого «Об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру» (19–24 серпня 1936 р.). Процес загострив політичні фобії у країні, націлював силові структури режиму на пошук міфічних «ворогів народу», які, буцімто, не тільки займались тероризмом, але ставали агентами іноземних розвідок. Опозиціонери опинились в жахливому становищі: колишні політичні діячі та чиновники, які протягом 1920-х рр. виявляли незгоду з тими чи іншими безперервними коливаннями «генерального курсу» Компартії, перетворилися на терористів й шпигунів.

Найбільшу загрозу тотальна чистка опозиціонерів несла широким колам партійних функціонерів. Адже опозиціонери були їх колегами, які наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., після публічного покаяння, отримали різні посади в партійно-державному апараті. Значна частина функціонерів не брали участі в «опозиції», утім, проявляли «коливання», утримувались при голосуваннях, висловлювали сумніви. Такі звичайні у 1920-х рр. речі інтерпретувалися як злочин у другій половині 1930-х рр.

Принагідно зауважимо, поки Компартія не поділилася на «сталінську більшість» та «опозиції», це була єдина організація, члени якої разом працювали у підпіллі часів царату, громадянської війни у Росії, вторгнень на територію України. Масові кадрові переміщення часів завоювання, а потім утримання влади сприяли тому, що рівень персональних контактів був високим. Ситуація не змінилась протягом 1920–1930-х рр. Коли колишніх опозиціонерів «простила за гріхи» сталінська група, вони працювали разом з іншими «апаратниками». Усі мали тісні контакти в умовах повсякденної службової взаємодії. До того ж, багато високопоставлених керівників віддавали перевагу енергійним та кваліфікованим, хоча політично скомпрометованим «опозиціонерам», аніж обмеженим та іноді непрацездатним прихильникам «генеральної лінії партії».

В умовах надзвичайно розвинутих у радянській політичній системі патрон-клієнтських зв'язків колишні опозиціонери, які потребували політичного захисту, краще всього підходили на роль клієнтів. Тому значна кількість політично «сумнівних» чиновників займали місця в оточенні відданих Сталіну керівників відомств й регіонів. Майже кожний чиновник величезного партійно-державного апарату мав службові стосунки з опозиціонерами, мав з ними патрон-клієнтські стосунки або, навіть, перебував у дружніх стосунках. Таким чином, будь-якого чиновника у відповідний момент можна було звинуватити у «втраті пильності», «політичній короткозорості», «пособництві ворогам».

Присутність значної кількості колишніх опозиціонерів, «буржуазних спеціалістів» у партійно-державних структурах, їх тісні зв'язки з прихильниками Сталіна відображали перехідний тип політичної системи, що існувала в країні до другої половини 1930-х рр., від затвердження влади сталінської групи до перемоги одноосібної диктатури. Характерною особливістю цієї системи була наявність в апараті управління представників того покоління членів Компартії, які прийшли до управління під час революції та громадянської війни в Росії.

Висловимо припущення, що базується на аналізі історичного контексту дій Сталіна та його прихильників у другій половині 1930-х рр. Сталін мав причини для знищення тієї верстви керівників, яка разом з ним прийшла до влади. Він був першим серед них, головним авторитетом, але не мав безмежного впливу. Масова заміна таких керівників на молодих висуванців дозволяла створити певну базу в управлінських структурах для затвердження одноосібної диктаторської влади. Нове покоління чиновників, які отримали освіту в радянських вузах, формувались як особистості в радянських умовах, бажали отримати можливості для кар'єрного росту та досягнення успіху в житті. Вони могли надати управлінській системі нового адміністративного динамізму.

Після короткого аналізу ситуації в управлінських структурах, що склалася протягом 1920-х – першої половини 1930-х рр., а також логіки мислення Сталіна перейдемо до конкретних історичних подій в Україні того часу. Вони належним чином

висвітленні у вітчизняній історичній науці Ю. Шаповалом ще на початку 1990-х рр. Проте за минулі роки віднайдені нові архівні документи, які дозволяють більш глибоко дослідити особливості репресій в партійно-державних структурах республіки.

Хвиля репресій проти комуністичних керівників України почала підніматися після вже згаданого судового процесу в серпні 1936 р. «Об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру». У прийнятій з цього приводу постанові ЦК ВКП(б) стверджувалось, що троцькістсько-зінов'євські елементи скотилися до ролі «розвідників, шпигунів, диверсантів й агентів фашистської буржуазії у Європі», з якими потрібно боротися до повного їх знищення¹⁰. В Україні у справі цього міфічного центру заарештували кілька відомих партійно-радянських працівників. Їх — колишніх троцькістів — звинуватили у співробітництві з Г. П'ятаковим — палким прихильником Л. Троцького¹¹, а також лідерами опозиції до Сталіна у 1924–1927 рр. — Л. Каменевим та Г. Зінов'євим, створенні блоку з українськими націоналістами, агентами «польських та німецьких фашистів» з метою вбивств Сталіна й керівників України — С. Косіора та П. Постишева¹². Майже одночасно управління НКВС по Донецькій області провело арешти 600 колишніх троцькістів, які працювали у парторганах, облвиконкомі, управлінських структурах вугільної промисловості¹³.

Наприкінці 1936 р., дії органів радянської держбезпеки по відношенню до керівників України відбувались у кількох напрямках. З одного боку, арештованих троцькістів звинувачували у намаганні вбити першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора й секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева. З іншого, М. Єжов дав санкцію на арешти у жовтні–листопаді 1936 р. колишніх

¹⁰ Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 39.

¹¹ 1918–1919 рр. Пятаков працював секретарем ЦК КП(б)У, головою РНК УСРР. Див: *Солдатенко В.* Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. – К., 2004.

¹² *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К., 1990. – С. 38.

¹³ *Лихолобова З.Г.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. – Донецьк, 1996. – С. 50.

троцькістів в оточенні П. Постишева, тим самим створивши підґрунтя для звинувачень на адресу П. Постишева¹⁴. Дії М. Єжова не були випадковими. Під час роботи VIII Всесоюзного з'їзду рад (6–8 листопада 1936 р.) Л. Каганович та М. Єжов провели допити начальника управління культури та мистецтва Ради народних комісарів УРСР А. Хвилі, який мав тісні зв'язки з головою РНК УРСР П. Любченком¹⁵. Вони разом вступили до КП(б)У в 1920 р. після саморозпуску української комуністичної партії боротьбистів. Любченко, якого повідомили про допити Хвилі, негайно виїхав до Москви, де зустрівся зі Сталіним й переконав його у невинності підлеглого. Він чудово розумів, чим особисто для нього можуть скінчитись дії Кагановича й Єжова. Утім, за висловом Косіора на XIII з'їзді КП(б)У (травень–червень 1937 р.), поїздкою до Москви Любченко «підставив сам себе», тобто, захищаючи політично «сумнівного» Хвилю, скомпрометував себе в очах кремлівських вождів¹⁶.

Досвідчений у кремлівських інтригах Постишев¹⁷ негайно зрозумів підтекст подій навколо колишніх боротьбистів. У грудні 1936 р. у Челябінську органи радянської держбезпеки заарештували завідуючого відділом мистецтва облвиконкому Ф. Самутіна — колишнього боротьбиста, який від 1925 р. працював у Вінницькому окружкомі, а з 1932 р. — обкомі Компартії. Самутін був відомою особою серед українських партійно-радянських керівників, навколо його призначення у Вінницю 1925 р. відбувся один з перших конфліктів тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича з наркомом освіти УСРР, колишнім

¹⁴ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы осуществления политической власти в 30-е годы. – М., 1996. – С. 216.

¹⁵ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 227.

¹⁶ Про це згадував Косіор на XIII з'їзді КП(б)У, кажучи, що такими діями український прем'єр-міністр викликав недовіру до себе з боку Кремля. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 536. – Арк. 70, 184.

¹⁷ Постишев у 1930–1934 рр. був секретарем ЦК ВКП(б), 1933 р. Сталін надіслав його в Україну для контролю за діяльністю інших керівників республіки. Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 68.

боротьбистом О. Шумським¹⁸. Співробітники НКВС «вибили» з Самутіна зізнання щодо «контрреволюційної організації боротьбистів» на чолі з Любченком, яка нібито існувала в Україні.

Дружина Любченка (її прізвище Крупеник), яка у минулому перебувала у партії боротьбистів, розповідала оточенню голови РНК УРСР (значну частину якого склали колишні боротьбисти), що у грудні 1936 р. Постишев за допомогою голови НКВС УРСР В. Балицького намагались заарештувати Хвилю, а також ще одного колишнього боротьбиста, голову Вінницького облвиконкому О. Триліського. Сфальсифікувавши компрометуючі матеріали, Постишев та Балицький виїхали до Москви, але там, за словами Крупеник, «їм дали прочухан за свавілля та розганяння українських кадрів»¹⁹. Спроба Постишева «реабілітувати» себе в очах Сталіна посиленням боротьби проти «українських націоналістів» закінчилась невдало. На той час його ініціативи не вкладались у межі особистої «великої гри» Сталіна.

Відразу після зустрічі нового 1937 р., 5 січня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило звичайне рішення щодо присвоєння імені Постишева 2-й хромолітографії Одеси. Здавалось, що Постишев збереже свої позиції «сталінського ока», всевладного намісника України²⁰. Утім, репресії проти керівників УРСР набирали обертів. Наприкінці 1936 – на початку 1937 рр. виключили з партії та арештували 25 кандидатів у члени та членів ЦК КП(б)У, яких звинувачували у зв'язках з троцькістами, зінов'євцями, українськими націоналістами²¹. У січні 1937 р. НКВС УРСР продовжувало збирати матеріали проти Триліського як члена міфічної контрреволюційної «Української Військової Організації»²². Отже, «полювання» на опозиціонерів троцькістського, зінов'євського, українського націоналістичного кшталту

¹⁸ Докладніше про конфлікт Кагановича з Шумським див.: «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – С. 52–54.

¹⁹ Державний архів Вінницької області (*дали* – ДАВО). – Ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4593, т. 1. – Арк. 125.

²⁰ Російський державний архів соціально-політичної історії (*дали* – РДАСП). – Ф. 17, оп. 3, спр. 983. – Арк. 19.

²¹ ЦДАГО України. – Спр. 536. – Арк. 179; Оп. 6, спр. 438. – Арк. 2.

²² Там само. – Ф. 1, оп. 6, спр. 438. – Арк. 2; Оп. 1, спр. 536. – Арк. 179.

створювало підґрунтя для подальших звинувачень вищих посадовців УРСР.

Сталін 13 січня 1937 р. завдав потужного політичного удару по керівниках УРСР. У прийнятій ЦК ВКП(б) постанові «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліках у роботі ЦК КП(б)У» стверджувалось, що апарат ЦК КП(б)У був засміченим ворогами народу. Постишева звинуватили у втраті більшовицької пильності, оточенні себе ворогами, за що він отримав догану²³.

16 січня 1937 р. до Києва приїхав Каганович для участі у засіданні політбюро ЦК КП(б)У. Українським керівникам було добре відомо, що Постишев був креатурою Кагановича й самого Сталіна, завдяки чому зробив партійну кар'єру. Тому приїзд Кагановича до Києва мав символічне значення — усі розуміли, що постать Постишева обрали мішенню для звинувачень з боку Сталіна. Незабаром про це заявив й сам Постишев на зустрічі зі Сталіним. Проте вождь відповів досить двозначно: «але ж таки у вас справи йдуть набагато гірше, ніж у багатьох інших»²⁴.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 16 січня 1937 р. виступили 11 осіб. Стенограму засідання віднайти не вдалося, але ухвалене рішення виявилось дуже промовистим: «Політбюро ЦК КП(б)У вважає повністю вірною постанову ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р..., як у відношенні до першого секретаря Київського обкому КП(б)У т. Постишева, так і у відношенні відповідальності політбюро ЦК КП(б)У й першого секретаря ЦК КП(б)У тов. Косіора за засміченість троцькістськими елементами апарату ЦК КП(б)У, апарату Київського обкому КП(б)У й низки інших обкомів КП(б)У, а також засміченість науково-культурних організацій України.

Тт. Косіор й Постишев, завдяки відсутності пильності та слабкої уваги справі підбору партійних кадрів, не заподіяли заходів проти засміченості апарату ЦК КП(б)У, апаратів обкомів партії й керівних працівників культурно-наукових установ України»²⁵.

²³ РДАСП. – Ф. 17, оп. 3, спр. 983. – Арк. 26, 110–112.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 488. – Арк. 82.

²⁵ Там само. – Оп. 6, спр. 438. – Арк. 1–2.

Такі формулювання, що вочевидь писались за наполяганням Кагановича, містили відверті політичні звинувачення у відсутності пильності й зв'язках з ворогами народу не тільки на адресу Постишева та Косіора. Постанова визначала напрямки репресій: апарати обкомів та науково-культурні установи України. Показово, що політбюро ЦК КП(б)У в заключній частині свого рішення визнало за правильну постанову ЦК ВКП(б) та повністю приєдналось до рішення призначити на посаду першого секретаря Київського обкому КП(б)У С. Кудрявцева. Що це означало у політичній культурі та практиці другої половини 1930-х рр.? Вищий республіканський орган управління України визнав правильність звинувачень ЦК ВКП(б). Отже, українські керівники об'явили себе дійсно винуватими у потуранні троцькістському ворожому оточенню, тобто Сталіну та його найближчим соратникам вдалось створити ідеологічне та політичне підґрунтя для подальших репресій проти лідерів УРСР.

Подальші події, пов'язані з відкликанням Постишева з України та нагнітанням атмосфери пошуків «ворогів народу» серед партійно-радянських чиновників УРСР вже висвітлювались в історичній науці²⁶. Відзначимо лише одне, С. Косіор та й інші керівники республіки зробили внесок в цей процес, одночасно поглиблюючи компрометацію себе та колег.

На пленумі ЦК ВКП(б) (лютий–березень 1937 р.) чітко з'ясувалось, що Сталін та його соратники ініціюють кадрову чистку. У зроблених ними заявах лунали політичні гасла, що чистка тільки розпочалась, багато опозиціонерів ще не виявлені. Оскільки вони перейшли «до методів терору та шпигунства на користь Німеччини та Японії» з метою захоплення влади в СРСР під час майбутньої війни, то потрібно об'явити війну не тільки «шкідникам» та «шпигунам», але їх «політично короткозорим» покровителям.

Сталін на пленумі стверджував, що колишні керівники — «шкідники» нічого не варті з точки зору технічної підготовки. За роки радянської влади в країні підготовлені десятки тисяч відданих радянській владі молодих спеціалістів, рівень кваліфі-

²⁶ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років... – С. 204–205.

кації яких набагато вище, ніж у «шкідників». Завдання полягало в тому, щоб відкрити цим людям шлях до керівних посад²⁷. Такі гасла та заяви означали, що кадрова ротація могла бути яких завгодно масштабів.

Після пленуму ЦК ВКП(б) чистки в управлінських структурах України набули особливого розмаху. Політбюро ЦК ВКП(б) 8 березня 1937 р. звільнило Постишева і направило першим секретарем Куйбишевського обкому партії. Секретарем ЦК КП(б)У призначили М. Хатаєвича, на місце якого (першого секретаря Дніпропетровського обкому) призначили М. Марголіна — другого секретаря Московського обкому партії. Тоді ж зняли з посади другого секретаря Одеського обкому Ф. Голуба, якого незабаром звинуватили у троцькізмі. Трохи раніше на посаду першого секретаря Харківського обкому призначили М. Гикало (першого секретаря ЦК Компартії Білорусії)²⁸. Отже, протягом перших трьох місяців 1937 р. Сталін та його соратники створили ідеологічне підґрунтя чистки бюрократії в УРСР та провели перші кадрові зміни.

З перших днів перебування в Україні С. Кудрявцев у Києві та М. Гикало у Харкові продемонстрували, що вони намагались очолити компанію політичних звинувачень проти інших керівників республіки. Їм допомагали керівники НКВС УРСР на

²⁷ Февральско-мартовский 1937 г. пленум ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. — 1995. — № 3. — С. 8, 14.

²⁸ РДАСП. — Ф. 17, оп. 3, спр. 983. — Арк. 43; Спр. 984. — Арк. 18, 31. Наприкінці 1936 р. Сталін на одній із зустрічей з керівниками УРСР заявив про зазнайство харківських обласних начальників, які не виконали планів щодо здавання державі збіжжя та цукрових буряків. Через кілька днів перший секретар Харківського обкому партії М. Демченко отримав призначення на посаду першого заступника наркому землеробства СРСР, у квітні 1937 р. він став наркомом радгоспів СРСР. У Харкові 1937 р. викрили як троцькістів другого секретаря обкому І. Мусульбаса, першого і другого секретарів міськкому партії, завідувачів чотирма відділами міськкому КП(б)У. 22 липня 1937 р. Юркін замінив Демченко на посаді наркома. Демченко у той самий день заарештували, звинуватили у керівництві «контрреволюційною організацією «правих» в Україні а в жовтні 1937 р. розстріляли. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 516. — Арк. 13; РДАСП. — Ф. 17, оп. 3, спр. 989. — Арк. 67; *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років... — С. 205.

чолі з В. Балицьким. Так, протягом березня 1937 р. замінили практично усіх завідувачів відділами ЦК КП(б)У. На їх місце призначались секретарі райкомів та міськкомів партії, переважно з Донбасу. Водночас майже усіх других секретарів обкомів партії арештували за звинуваченнями у троцькізмі або українському націоналізмі. Такими діями органи НКВС УРСР (які від 14 червня 1937 р. очолював І. Леплевський) створили основу для звинувачень перших секретарів обкомів партії.

Тривали репресії серед вищих політичних керівників УРСР. 3–4 липня 1937 р. пленум ЦК КП(б)У вивів зі свого складу репресованих трьох членів та двох кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У. В серпні 1937 р. репресії проти колишніх опозиціонерів, окремих «контрреволюціонерів» та їх чиновників-покровителів переросли у масові централізовані каральні операції проти широких верств населення СРСР. Кадрова чистка вступила у стадію власне «великого терору». Якщо жертви масових операцій, серед яких більшість складали прості громадяни, засуджувалась так званими «трійками», то чиновники, які входили до номенклатури різного рівня, — переважно Воєнною колегією Верховного суду СРСР. Списки арештованих високопоставлених чиновників затверджувались Сталіним та його соратниками (ставились підписи), після чого в'язні негайно засуджувались Воєнною колегією. Нині відомі такі списки приблизно на 44 тис. осіб²⁹.

В Україні наприкінці серпня 1937 р. вивели два члени та два кандидата у члени зі складу політбюро ЦК КП(б)У. Серед них був Любченко, який у ході пленуму ЦК КП(б)У 30 серпня 1937 р. застрелив себе і дружину³⁰. У серпні–жовтні 1937 р. широкомасштабні репресії охопили РНК УРСР, Держплан, республіканські наркомати, редакцію газети ЦК КП(б)У «Комуніст», республіканський радіокомітет. Арештували усіх перших секретарів обкомів партії, за виключенням Е. Прамнека в Донбасі (його репресують на початку 1938 р.). Для того, щоб

²⁹ Див.: «Сталинские расстрельные списки». – М., 2002. Це електронне видання Російського товариства «Меморіал» та Архіву Президента Російської Федерації.

³⁰ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років... – С. 236–237.

керувати наркоматами, заступниками наркомів призначались районні уповноважені Комітету заготівель³¹.

29 жовтня 1937 р. на прийомі у Кремлі для працівників металургійної та вугільної промисловості Сталін заявив: «Я не впевнений, що і серед вас, я ще раз вибачаюсь, є люди, які працюють при Радянській владі, і там ще застраховані на Заході у якоїсь розвідки — японської, німецької або польської. Я не впевнений ще в цьому... Керівники можуть приходити та йти, але народ залишається, та завжди буде жити»³². Отже кадрові чистки мали продовжуватись.

У листопаді–грудні 1937 р. репресували ще 5 членів політбюро ЦК КП(б)У, яке припинило діяльність. Косіор оформляв протоколи засідань, де містились рішення цього вищого республіканського політичного органу керівництва, без згадки на присутніх. Обстановку, що панувала у ЦК КП(б)У на той час, яскраво характеризують спогади О. Косінова, який працював помічником Косіора. У другій половині листопада 1937 р. один з чекістів, який охороняв Особливий відділ ЦК КП(б)У, перебував у караульному приміщенні поруч з кабінетом Косінова, сусіднім з яким був кабінет Косіора. Раптом чекіст зробив постріл у напрямку кабінету Косінова. Куля пролетіла над головою Косінова. Косіор, дізнавшись про випадок, висловив незадоволення Леплевському. Той відповів, що постріл пролунав у момент перезарядки пістолету. Косіор віднісся до цієї заяви з іронією. Було зрозуміло, що поруч з кабінетом першого секретаря ЦК КП(б)У постріли так просто не робляться.

Через кілька днів Косіор, який перебував у Москві, йшов кремлівськими коридорами й раптом зустрів Сталіна, який в'їдливо звернувся до нього: «Що це, Ви, біля кабінету свого помічника тир влаштували? Іншого місця не знайшлося?» Ко-

³¹ Такі висновки дозволяє зробити аналіз протоколів засідань політбюро ЦК КП(б)У. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6.

³² РДАСПІ. – Ф. 558, оп. 1, спр. 3215. – Арк. 1–11. Ці плутані частини промови Сталін викреслив, коли готував промову до публікації. На це звертали увагу дослідники. Див.: *Куромія Гіроакі*. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К., 2002. – С. 324.

сіор розповів про цю зустріч Косинову й з гіркотою зауважив: «Спробуй зрозуміти таку іронію...»³³. Якщо врахувати контекст подій, ймовірним є припущення, що Леплевський готував брудну провокацію проти Косіора, але за якихось причин вона не вдалась.

Косіора відкликали з України згідно рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 24 січня 1938 р. Замість нього призначили М. Хрущова. Одночасно політбюро ЦК ВКП(б) зобов'язало Косіора здати, а Хрущова прийняти справи в ЦК КП(б)У в триденний термін. 28–29 січня 1938 р. вони підписали довідку «Про складання тов. Косіором С.В. та прийняття тов. Хрущовим М.С. справ по ЦК КП(б)У». В ній вказувалось, що на 1 січня 1938 р. чисельність КП(б)У склала 284 тис. 152 особи. У порівнянні з 1932 р. вона зменшилась майже у 2 рази³⁴. Цей факт свідчить, що кадрові чистки в Україні набули особливого розмаху. Недарма у згаданій вище довідці зазначалось, що в ЦК КП(б)У працювали завідувачі відділами: культурно-пропагандистським, сільсько-господарським, промисловості та транспорту, Управління справами, особливого сектору. У відділах керівних парторганів, шкіл, науки, торгівлі, печаті, культурно-просвітньої роботи працювали лише заступники завідувачів. За штатом ЦК КП(б)У мав 100 інструкторів, але їх було лише 51.

Залишались вакантними посади перших секретарів Вінницького, Чернігівського, Молдавського обкомів КП(б)У. Других секретарів не було в Одеському та Дніпропетровському обкомах, третіх секретарів — у всіх областях, за виключенням Вінницької. З 82 завідувачів відділами обкомів партії працювали 31 особа. З 577 перших секретарів райкомів та міськкомів не було 82 особи, других секретарів — 108 осіб, третіх секретарів — 188 осіб. Серед перших секретарів райкомів та міськкомів партії, за виключенням 62 осіб, усі виконували обов'язки, тобто тільки прийшли на цю посаду. Отже, партійна вертикаль управління

³³ ЦДАГО України. – Ф. 59, оп. 1, спр. 634. – Арк. 48–49.

³⁴ 1932 р. Сталін у листі Кагановичу оцінював чисельність КП(б)У в 500 тис. осіб. Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 30.

в УРСР — кістяк єдиної партійно-радянської управлінської вертикалі опинилась у паралізованому стані. Внаслідок репресій постраждала значна кількість керівників парторганів. На всі щаблі цієї вертикалі, особливо на районний рівень прийшли нові люди.

Схожа ситуація виникла з радянською вертикаллю управління. У Вінницькій, Миколаївській, Дніпропетровській, Чернігівській областях, Молдавській АССР не було голів облвиконкомів. В республіканських наркоматах просвіти, фінансів, землеробства, радгоспів, торгівлі, охорони здоров'я, соціального забезпечення, юстиції та Верховному Суді УРСР обов'язки наркомів виконували перші заступники. Не працювали голови республіканських комітетів у справах мистецтв та фізкультури³⁵.

Таким чином, наприкінці 1937 – на початку 1938 рр. діяльність політбюро ЦК КП(б)У та РНК УРСР фактично припинилась, тому що склад керівних органів УРСР було репресовано. Це означало, що не діяв субцентр комуністичної влади в Україні³⁶. З точки зору динаміки стосунків «центр–регіони» у радянській політичній системі 1920–1930-х рр.³⁷ Кремль і, власне кажучи, Сталін, мали взяти на себе управління самою великою національною республікою СРСР. Але здійснювати щоденне управління Україною з Кремля було неможливо. Тому Сталін надіслав до Києва Хрущова, а також М. Бурмістенко, у якості другого секретаря ЦК КП(б)У³⁸.

³⁵ Политическое руководство Украины. 1938–1989. – М., 2006. – С. 33–34.

³⁶ Термін «субцентр влади» уведений до наукового обігу в українській історіографії С. Кульчицьким. Хоча історик не розкрив сенс цієї дефініції, політичні науки дають підстави вважати, що в партійно-радянській центр влади в Україні мав певні владні та управлінські повноваження, що делегувались йому з Кремля, від партійно-радянського центру РСФРР, а потім СРСР. В різні часи радянської влади повноваження змінювались в залежності від історичних процесів та стосунків між лідерами Компартії та керівниками радянської України.

³⁷ Більш докладно про відносини «центр–місця» у сталінській управлінській системі див.: Decision-making in the Stalinist Command Economy, 1932–37. – Basingstoke, Hamshire, 1996.

³⁸ Политическое руководство Украины. 1938–1989. – М., 2006. – С. 33. Цікаво, що прізвище «Бурмістенко» до січня 1938 р. у протоколах політбюро ЦК ВКП(б) записувалось, як «Бурмістенков».

Протягом 1938 р. Хрущов особисто брав участь у репресіях серед партійно-радянських керівників України³⁹. На жаль, нині доступні дослідникам матеріали не дозволяють з достатньою повнотою реконструювати дії Хрущова в 1938 р.⁴⁰ Але те, що він доклав зусиль до здійснення репресій в Україні, не викликає сумнівів. Недарма у звітній доповіді на XIV з'їзді ЦК(б)У (червень 1938 р.) Хрущов зазначав: «Ми ворогів в основному розбили, але у нас залишились ще ворожі корені... За допомогою ЦК ВКП(б) та особисто товариша Сталіна, за допомогою всього українського народу ми почистили, чистимо та маємо чистити українську землю від усіх зрадників... Ми успішно ліквідуємо наслідки шкідництва, висунемо до кінця віддані кадри... Талантів у нас скільки завгодно в усіх галузях, потрібно тільки вміти їх розшукати, своєчасно просувати й допомагати їм... Ми зробимо усе для того, щоб завдання та доручення ЦК ВКП(б) та товариша Сталіна — зробити Україну неприступною фортецею для ворогів — виконати з честю»⁴¹.

Водночас Хрущов відновлював дієздатність партійно-радянських органів. Протоколи політбюро ЦК ККП(б)У з весни 1938 р. рясніють кадровими призначеннями на різні щаблі республіканських управлінських структур. Незабаром усі рішення затверджувались політбюро та оргбюро ЦК ВКП(б). Така ситуація тривала до середини 1939 р., коли штати управлінських структур були, нарешті, майже заповненими.

Своєрідність кадрової ротації 1938 р. полягала в тому, що: *по-перше*, відбувалась заміна/репресії кадрів, які висунулись на керівні посади в 1937 р.; *по-друге*, тривали масові репресивні операції, які набули у прикордонних областях України особливого розмаху. *По-третє*, до управління в Україні прийшли нові молоді «технократи», які у недалекому минулому

³⁹ У книзі «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси» Ю. Шаповал, який писав розділ, здійснив попередній аналіз участі Хрущова у кадрових частках в Україні в 1938 р. Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 400–495.

⁴⁰ Хрущов 1949 р. вивіз з України значну кількість архівних матеріалів, які знаходяться у Москві, й досі не приступні дослідникам.

⁴¹ Политическое руководство Украины. 1938–1989. – С. 35–36.

закінчили радянські вузи. Як особлива соціальна група, вони ще не стали предметом спеціальних досліджень. Зауважимо, що багато з них були малоосвіченими людьми (не дивлячись на радянську «вищу освіту»), які піднялись по «кар'єрній драбині» завдяки політичній спритності, цинізму, готовності «крокувати по трупах». Це були «справжні сталіністи», які вірою та правдою служили режиму, побоюючись більш за усе наступних кадрових чисток. Образно кажучи, такі люди були політично «освіченими», підозрілими до усіх, орієнтованими на пошук «ворогів», але вони виявились неспроможними стати громадськими лідерами, брати на себе відповідальність у суспільній сфері життя. Вони керували СРСР до кінця 1980-х рр.

Наступна відмінність кадрових чисток 1938 р. у порівнянні з 1937 р. полягала у тому, що у середині листопада 1938 р. «великий терор» централізовано зупинили. 15 листопада 1938 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли директиву (її прийняло політбюро ЦК ВКП(б) за ініціативою Сталіна), згідно якої розгляд справ на «трійках» припинили⁴². 17 листопада 1938 р. заборонили проведення «масових операцій з арештів та виселення»⁴³. 24 листопада 1938 р. М. Єжова звільнили з посади наркомун внутрішніх справ СРСР, призначили на цю посаду Л. Берію⁴⁴. Припинення масових репресивних операцій не означало, що закінчились кадрові чистки. Вони продовжувались у середовищі чекістів, так чи інакше пов'язаних з діяльністю Єжова⁴⁵.

Питання щодо кількості репресованих в 1937–1938 рр. партійно-радянських функціонерів в Україні залишається невирішеним в українській історичній науці. Нині маємо загальні приб-

⁴² Вперше директива оприлюднена у російській газеті на початку 1990-х рр.: Див.: Московские новости. – 1992. – 21 июня.

⁴³ Исторический архив. – 1992. – № 1. – С. 125–128.

⁴⁴ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы осуществления политической власти в 30-е годы. – М., 1996. – С. 212–216.

⁴⁵ Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 183–227; Його ж. «Лабораторія-2». Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавський області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 129–178.

лизні оцінки для усього СРСР. На XVIII з'їзді ВКП(б) (березень 1939 р.) Сталін заявив, що в 1934–1938 рр. на керівні партійно-радянські посади висунули більш 500 тис. «молодих більшовиків». Каганович підкреслив, що у ході репресій «у деяких ланках довелось знімати кілька верств керівників»⁴⁶. Такі твердження створювали враження щодо майже повної заміни «старих чиновників» новими «спеціалістами». Проте на початку 1990-х рр. англійські дослідники Р. Гетті, В. Чейз стверджували, що чистки охопили від 50 % до 75 % радянських номенклатурних працівників⁴⁷. Ці вчені разом зі колегами з різних країн світу застосували індивідуально-біографічний метод вивчення радянських керівників.

В Україні такий метод вкупі з порівняльними методами досліджень, поки що не знайшли поширення. Тому висновки щодо кількісних показників кадрової чистки 1937–1938 рр. робити зарано. Висловимо лише припущення, що засновано на цитованій вище довідці, яку підписали Хрущов та Косіор. В республіці масштаби кадрової чистки виявились набагато значнішими, ніж в Росії або інших союзних республіках СРСР. Наприкінці 1937 р. майже усі вищі комуністичні керівники України були репресовані та протягом 1938–1939 рр. фізично знищені. Отже, Сталін реалізував план 1932 р. — здійснити широкомасштабну заміну вищих політичних керівників УРСР. Після чисток 1932–1933 рр., а потім 1937–1938 рр. до управління в Україні прийшла нова хвиля «радянських висуванців» — молодих більшовиків, відданих Компартії та Сталіну. Чи був властивим Росії або іншим союзним республікам СРСР такий перманентний терор проти управлінських кадрів? Вважаємо, що ні. В цьому полягає ще одна особливість репресій проти управлінських кадрів в Україні у другій половині 1930-х рр.

⁴⁶ XVIII съезд Всесоюзной коммунистической партии(б). 10–21 марта 1939 г. Стенографический отчет. – М., 1939. – С. 30, 257.

⁴⁷ Оцінки див.: *Getty J.A., Chase. W. Patterns of repression among Soviet elite in the late 1930s: A biographical approach // Stalinist Terror. New Perspectives. Cambridge University Press. – 1993. – С. 225–246.* Звертає на себе увагу дещо двозначна назва книги за редакцією А. Гетті, Р. Менінг, яку можна перекласти як «Сталінський терор. Нові перспективи».

Утім, чи розумів Сталін та його соратники політичну небезпеку подібних широкомасштабних чисток для міцності радянського ладу в Україні? Без відповіді залишаються питання: чи вистачало підготовлених кадрів для управління величезною національною республікою? Якщо кадри управлінців знищувались у такому обсязі, значить, керівництво СРСР вірило, що радянські вузи підготували нову, широку верству чиновників, але наскільки це відповідало дійсності? Де керівники набували досвіду управлінської діяльності, якщо попереднє покоління чиновників знищено? Як керувати сотнями, а то й тисячами людей, якщо лише кілька місяців потому людина закінчила радянський вуз?

Отже, питань, які чекають на дослідників, ще вистачає. Зі свого боку зауважимо, що «великий терор» 1937–1938 рр. призвів до фізичного винищення або ув'язнення до концтаборів значної кількості спеціалістів та господарських керівників. У серпні 1937 р. кадрові чистки отримали додатковий імпульс у зв'язку з початком масових операцій проти так званих «контрреволюційних елементів». У комплексі такі процеси можливо визначити як «великий терор», який спрямовувався проти потенційних супротивників радянського ладу, керівництва Компартії, асоціальних елементів тощо. У філософському аспекті «великий терор» відображав філософсько-ментальні традиції західноєвропейського матеріалізму XVIII–XIX ст. В інтерпретації Леніна, Сталіна, їх соратників в Компартії Росії, такі традиції трансформувались у твердження можливості насильницької перебудови будь-якого суспільства та створення нової людини, кардинально відмінної від попередніх поколінь людей. Одна з особливостей «великого терору» в Україні, полягала в тому, що значна кількість партійно-радянських чиновників, з точки зору Сталіна та його соратників, виявилась «зараженою» контрреволюційними троцькістськими та українськими націоналістичними поглядами. Тобто вони були людьми, пов'язаними з буржуазними та дрібнобуржуазними класами та групами населення, що «відмирили» в умовах СРСР, але ставили загрозу для влади групи Сталіна. Нові радянські українці, які були представниками радянського українського суспільства мали цементувати усе

українське суспільство навколо вождів «передової комуністичної ідеології та соціалістичної практики».

Подкур Р.Ю.

Діяльність УНКВД Вінницької області під час «великого терору» 1937–1938 рр.

Незалежність України, утверджена після розпаду радянської імперії на початку 1990-х рр., спричинила трансформацію свідомості у політичної та інтелектуальної еліти, населення, поставила на порядок денний проблему самоідентифікації. Базовим елементом процесу стала ліквідація ідеологічних обмежень в історичних дослідженнях.

Національна історична наука мала на меті довести власну самостійність і спроможність проводити наукові розробки, які не обмежувалися прокрустовим ложем класової ідеології. В радянський період історія України інтерпретувалася як регіональний варіант російської історії, де головною темою було вивчення «віковічних прагнень українців до дружби з великим російським народом». Всі події і постаті української історії, що не вкладалися у подану схему, підлягали нещадному осудженню. Так, довгі роки замовчування проблеми створення та функціонування системи політичного контролю за громадянами СРСР, переслідування інакомислячих. Це призвели до надзвичайної актуалізації, а згодом і політизації цієї наукової проблеми. Дослідження політичних репресій/переслідувань стало однією із соціально значущих проблем.

Сталінські репресії та голодомор 1930-х були чи головним козирем у політичній боротьбі між націонал-демократами та прихильниками Комуністичної партії за симпатії виборців на початку 1990-х рр. Логічним завершенням боротьби стало прийняття Верховною Радою України 17 квітня 1991 р. Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». В преамбулі Закону наголошувалося, що частина осіб, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій 1930-х – початку